

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
Atatürk University Journal of Faculty of Letters
Sayı / Number 66, Haziran/ June 2021, 309-336

TARİHİ SEYRİ İÇİNDE YÜKLENDİKLERİ ANLAM VE İŞLEVLER BAKIMINDAN TÖRE VE ÖRF KAVRAMLARI

The Concepts of Custom and Mores with Their Meanings and Functions in The Course of History

(Makale Geliş Tarihi: 25.03.2021 / Kabul Tarihi: 22.04.2021)

Dilaver DÜZGÜN*

Öz

Türk dilinin ulaşılabilen en eski yazılı kaynaklarından olan Orhun Yazıtlarında güçlü bir değerler sistemi ve sosyal norm olarak sunulan töre, bu anlam ve işleviyle yüzyıllar boyunca Türk toplum hayatının vazgeçilmez unsuru olmuştur. Tarihi seyri içinde öne çıkan yazılı kaynakların tetkikinden töre kavramının yer yer anlam daralması veya genişlemesine maruz kalmasına rağmen ana hatlarıyla yazılı olmayan kanun, nizam, adalet, usul anlamlarında kullanıldığı görülmektedir. Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra ise örf, hem bir yönetim ve hukuk terimi olarak hem de bir sosyal norm olarak yaygınlık kazanmıştır. "Örf ve âdet" biçimindeki yaygın kullanımından dolayı Türkçede daha etkin bir yer edinen örf, çoğunlukla geniş halk kitleleri arasında yaygınlaşan töreye nazaran daha etkili bir kullanım alanı bulmuştur. İslam hukuku kurallarının uygulandığı Türk devletlerinde dini kaynaklarda hüküm bulunmayan durumlarda hükümdarın dine aykırı olmamak kaydıyla oluşturduğu kanun ve uygulamalar ise "örfi hukuk" olarak adlandırılmıştır. İnsanlar arasında yaygın bir kabul gören örf ve âdetler zamanla yazılı hukuk kuralı haline gelir veya yazılı hukukun değer verdiği, dikkate aldığı kurallar arasına girer. Bu türden sözlü kurallar "örf ve âdet hukuku" olarak değerlendirilmektedir.

---

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum / TÜRKİYE. *Atatürk University Faculty of Letters, Turkish Language and Literature, Erzurum / TURKEY.*
E-mail: duzgun@atauni.edu.tr / ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7865-232X>

Anahtar Kelimeler: Sosyal norm, töre, örf, barış, adalet ve güçlü kurumlar

Abstract

Mores, which are presented as a strong value system and social norms in The Orkhon Inscriptions, one of the oldest written sources of the Turkish language, have been a set of indispensable principles of Turkish social life for centuries with its moral function. Considering the primary written sources, although the concept of mores has been subjected to a narrowing or widening of its meaning, it can be said that mores have been used in the meanings of unwritten law, order, and justice. After the adoption of Islam by the Turks, the custom has become widespread both as a term of administration and law and as a social norm. The concept of custom, which has gained a more effective place in Turkish due to its widespread use in the form of “customs and manners”, has found a more effective usage area compared to the concept of mores that has become widespread among the broad masses. In cases where there are no provisions in religious basis in Turkish states where Islamic law rules are applied, the laws and practices created by the ruler on the condition that they do not contradict the religion are called “customary law”. The customs and manners that are widely accepted among people become the written rule of law or become one of the rules that the written law values and takes into account. Such verbal rules are considered as “customary law”.

Keywords: Social norm, custom, mores, peace, justice and strong institutions

Giriş

Toplumsal yaşamın doğal bir sonucu olarak bireylerin davranışlarını belirleyen, sınırlayan ve yönlendiren birtakım kurallar ortaya çıkmıştır. Bu kurallar, dönemlere, toplumların anlayışlarına ve yaptırım güçlerine göre farklılık gösterirler ve farklı adlarla anılırlar. İnsan ve toplum hayatına yön veren din ve ahlak kuralları ile yazılı kanunlardan başka özellikle halk biliminin araştırma alanına giren birtakım normlar da vardır. Bunlar, günümüzde genellikle gelenek, görenek, âdet, teamül, örf ve töre kavramlarıyla karşılanmaktadır.

Bugün konuşma dilinde olduğu gibi bilimsel araştırmalarda da sosyal normları karşılayan kelimelerin nüanslarına dikkat edilmeksizin kullanılması yaygınlık kazanmıştır. Çoğu kez, töre, örf, âdet, gelenek, görenek kavramlarından biri diğerinin yerine kullanılabilir. Günlük dilde kelime ve kavramların birbirine karıştırılmaları, arzu edilen bir durum olmamakla beraber bir dereceye kadar mazur görülebilir. Toplumun farklı kültür düzeyleri, ülkenin farklı bölgelerindeki ağız özel-

likleri, yaş, meslek vb. farklılıklar bu kelime ve kavramların kullanımında çeşitli anlam kaymalarına yol açabilir. Ancak bir bilimsel disiplin içinde terminoloji birliğinin sağlanmamış olması, yapılan araştırmaları ve elde edilen sonuçları tartışmalı hale getirir. Aynı terimi kullanan farklı disiplinler arasında da uyum, olması beklenen ve arzu edilen bir durumdur. Özellikle aynı ilmî disiplin içinde araştırma yapan bilim insanlarının ortak bir terminolojiyi kullanmaları elzemdir.

Sosyal normlarla ilgili kavram kargaşasının öncelikli nedenleri şunlardır:

1. Sosyal normlarla ilgili kelimelerin karşıladıkları anlamların tarihî seyir içinde daralma, genişleme, değişme ve dönüşmeye maruz kalmaları.

2. Dilimizde daha önce kullanılan sosyal normlarla ilgili Arapça kelimelere Türkçe karşılıklar bulunması ve bu yeni kelimelerin kullanımının giderek yaygınlaşması. Örneğin, Türkçede daha önce var olan “anane” kelimesinin Türkçe karşılığı olarak türetilen “gelenek” sözcüğünün kullanımı zamanla yaygınlaşınca “anane”yi ve “gelenek”i farklı yerlerde kullanma ve zaman zaman farklı tanımlama yoluna gidilmiştir.

3. Sözlüklerin bir sosyal normu karşılayan kavramı açıklarken başka bir sosyal normu karşılayan kavramı kullanmaları. Örneğin, Türk Dil Kurumunun yayınladığı Türkçe Sözlük’ün 2011 baskısında sosyal normlarla ilgili bazı kavramların tanımları şöyledir:

Gelenek: Bir toplumda, bir toplulukta eskiden kalmış olmaları dolayısıyla saygın tutulup kuşaktan kuşağa iletilen, yaptırım gücü olan kültürel kalıntılar, alışkanlıklar, bilgi, töre ve davranışlar, anane, tradisyon.

Anane: Gelenek.

Görenek: Bir şeyi eskiden görüldüğü gibi yapma alışkanlığı, âdet.

Âdet: 1. Görenek. 2. Topluluk içinde eskiden beri uyulan kural, töre.

Töre: Bir toplulukta benimsenmiş, yerleşmiş davranış ve yaşama biçimlerinin, kuralların, görenek ve geleneklerin, ortaklaşa alışkanlıkların, tutulan yolların bütünü, âdet.

Örf: Yasalarla belirlenmeyen, halkın kendiliğinden uyduğu gelenek.

Yukarıdaki örneklerde olduğu gibi genel sözlüklerde bir sosyal normu karşılayan terim tanımlanırken bir başka sosyal norm ile izah etme yoluna gidilmektedir. Bu durum, sözlük yazmanın doğasından kaynaklanmaktadır. O nedenle genel sözlükler, bir ilmî disiplinin terimlerini açıklamakta çoğu kez yetersiz kalmakla birlikte okuyucuya benzer kavramları az çok karşılaştırma imkânı sunarlar. Ancak alan sözlüklerini hazırlayanlar ilgili alanın gerektirdiği ayrıntıları dikkate alarak terimleri tanımlama ve açıklama yöntemini uyguladıkları için bu sözlükler bilimsel araştırmalar için daha fonksiyonel hale gelir.

Halk biliminin yanı sıra sosyoloji, hukuk ve ilahiyat başta olmak üzere çeşitli bilim dallarının ilgi alanına giren bu kavramlar arasındaki nüansların tespiti için halk bilimi alanında çalışan akademisyenlerin sayısının fazla olmadığını belirtmek gerekir.

Bu araştırmada Türkçenin temel eserlerinden töre ve örf kavramlarının kullanıldığı yerler tespit edilerek terimlere hangi dönemlerde hangi anlamların yüklenildiği araştırılacak, böylece tarihî seyir içinde bu kavramların işlevlerindeki benzerlik ve farklılıklar ortaya konularak anlamsal çerçevesi çizilecektir.

I. Türkçe Yazılı Kaynaklarda Töre

A. Orhun Abidelerinde Töre

Türk dilinin ulaşılabilen en eski yazılı kaynaklarından biri olan Orhun Abideleri, döneminin devlet ve toplum hayatı hakkında önemli ipuçlarını içeren metinlerden oluşur.

Kül Tigin Abidesinin Doğu yüzündeki yazı şöyle başlar: “Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsan oğlunun üzerine ecdadım Bumın Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini töresini tutu vermiş, düzenleyi vermiş.” (Ergin,1980: 20) Üçüncü ve dördüncü satırda ise “İli tutup töreyi düzenlemiş. Kendisi öylece vefat etmiş.” (Ergin,1980: 20) ifadesi yer alır. Bumın Kağan’ın ölümünden sonra devlet yönetimindeki bilgisizlik ve yetersizlik nedeniyle Türk milletinin ilini, töresini kaybettiği ve Çinlilere tabi olduğu anlatılır. Daha sonra İltiriş Kağan’ın çeşitli mücadeleler sonucunda tekrar milleti bir araya getirdiği, Türk töresine uygun bir millet oluşturduğu ifade edilir. Çeşitli olaylar anlatıldıktan sonra aynı metnin 23 ve 24. satırlarında şu hatırlatmada/ikazda bulunulur: “Türk Oğuz beyleri, milleti, işitin: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini, töreni kim bozabilecekti?” (Ergin,1980: 24) Bu ifade Bilge Kağan Abidesinin doğu yüzünde 18 ve 19. satırlarda da aynen tekrarlanır. (Ergin,1980: 38)

Bu örneklerden anlaşılacağı üzere Orhun Abidelerinde töre kelimesi “devleti ve milleti ayakta tutan kurallar ve değerler” anlamında kullanılmış ve çoğu kez “il” kelimesiyle birlikte yer almıştır.¹ Metinden anlaşıldığı kadarıyla yetenekli kağanların yönetimi üstlendiklerinde yaptıkları ilk iş, “ili, töreyi düzene sokmak” olmuştur. Yöneticilerin başarısızlığı ise “ilin, törenin kaybolması” ile sonuçlanmıştır.

¹ Muharrem Ergin, konuyla ilgili eserinin sonundaki sözlükte bu iki kelime için şu karşılıkları vermiştir:

İl: il, el, memleket, ülke, vatan, millet, devlet, halk, devlet düzeni.

Törü: töre, kanun, nizam, örf ve âdet, görenek, düzen, tören, devlet nizamı.

(Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, İstanbul 1980, s. 114, 134)

Orhun Abidelerinde kullanıldığı anlamıyla törenin şu özellikleri öne çıkmaktadır:

* İl ve töre yani vatan, millet ve devlete ait olan değerler sistemi birlikte ayakta kalabilir, biri kaybedilirse diğeri de kaybedilir.

* Töreyle bekleyen en büyük tehlike, başka milletlerin kültürünü benimseyerek onlara tabi olmaktır.

* Devlet yönetimini üstlenenler öncelikli olarak “ili ve töreyi düzene sokmak”, ülkeyi töreye uygun bir yönetime kavuşturmak görevini yerine getirmelidirler.

* Ülkede birlik ve beraberlik korunduğu sürece ilin ve törenin kaybedilmesi mümkün değildir. Yönetenler ve yönetilenler el ele vererek ilin, törenin korunması yolunda çaba harcamalıdır.

* Töre, atalardan kalan bir değerler sistemidir. Millet önceki kuşaklardan bugüne ulaşan değerler sistemi doğrultusunda oluşturulur. Milletin ayakta kalabilmesi için bu değerlerin sonraki kuşaklara aktarılması yolunda çaba gösterilmelidir.

* Devlet teşkilatı ve yönetim kademeleri törenin emrettiği şekilde düzenlenir ve yöneticilik görevlerine yapılacak atamalar törenin öngördüğü şekilde yapılır.

B. Divanü Lügati't-Türk'te Töre²

Türkçenin en eski sözlüğü olan Divanü Lügati't-Türk'te sosyal normları karşılamak üzere iki kelime geçmektedir: Törü ve ögreyük. Bunlardan “törü”ye Arapça “resm” biçiminde karşılık verilirken “ögreyük” kelimesi Arapça “âdet” olarak açıklanmıştır. Ancak Kaşgarlı Mahmut'un başka kelimeleri açıklarken verdiği örnek mısra, cümle, atasözü ve deyimlerde “törü”nün anlamının daha geniş bir yelpazede sunulduğu görülür.

“İl kalır, törü kalmas” (yütrekü'l-vilayetü ve la yütrekü'r-resmü) sözünde “törü”, kanun, yönetim kuralları anlamında sunulurken “Küc ildin kirse törü tünğlük-tin çıkar.” atasözü “Zulüm avludan girdiğinde töre, yani adalet bacadan çıkar.” biçiminde açıklanır.

Kaşgarlı Mahmut, törü kelimesinin geçtiği şu dördlüğü de örnek metinler arasında sunar:

Endik kişi tetilsün

İl törü itilsün

---

² Bu başlık altındaki bilgiler için şu makaleden yararlanılmıştır: Dilaver Düzgün, “Divanü Lügati't-Türk'te Sosyal Normları Karşılayan Kavramlar”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 35, 2007, s. 201-215

Toklı böri yetilsün

Kadgu yeme sawılsun

Bu dörtlükte yer alan “İl törü itilsün” dizesinin Arapça karşılığını “taslahe’l-vilayetü” biçiminde verir. Bu dizenin çevirisiyle ilgili olarak araştırmacılar şu karşılıkları vermişlerdir:

“Vilayet barışa kavuşsun” (Atalay, I-106)

“There alm prosper” (Dankoff-Kelly, I-135)

“Ülkeye refah yayılsın” (Erdi-Yurtsever, 258)

“Ülke ve devlet gelişsin, dirliğe düzene kavuşsun” (Tekin, 1986: 101)

Eserde “çuwı” kelimesi, “Hotan resmince hakandan iki seviye aşağıda bulunan kimselere verilen bir unvan” olarak tanımlandıktan sonra “Bu, Türklerin resmidir.” biçiminde bir açıklamaya yer verilir. Burada Arapça “resm” kelimesini Atalay “tören”, Dankoff-Kelly “order of precedence”, Erdi-Yurtsever ise “yönetim töresi” biçiminde Türkçeye çevirmişlerdir.

“Yaraşdı” maddesinde yer alan “biste” kelimesi ise şöyle açıklanır: “Tüccarı evinde konuk olarak ağırlayan kişinin adıdır. Tüccar onun evine yerleşir ve o da tüccarın mallarını satar, koyunlarını güder ve evde kaldığı sürece tüccarı ağırlar. Tüccar evden ayrılırken biste, koyunların yirmide birini alır. Bu, Tuxsı, Yagma ve Çigil kavimlerine ait bir töredir. Buna doğrudan tanık oldum.” Burada da Kaşgarlı’nın verdiği Arapça “resm” kelimesi Dankoff-Kelly tarafından “custom”, Erdi-Yurtsever tarafından ise “âdet” olarak düşünülmüştür.

Bu örnekler bakıldığında “törü” kelimesi devlet nizamı ve yönetim kurallarından adalet, toplum kalkınması ve refahına, yazılı olmayan yasalara, toplumun birlik, beraberlik ve huzurunu sağlayan kurallar bütününe kadar geniş bir yelpazede bir değerler sistemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Eserde “önceki kuşaklardan aktarılan kalıplaşmış davranışlar” anlamındaki “âdet”i karşılamak üzere “öğreyük” kelimesine yer verilmesi, “töre” ile “âdet”in farklı durumları karşılamak üzere kullanıldığını gösteriyor. Aynı şekilde “törü”nün Arapça “resm” ile karşılanması, onun XI. yüzyıl sonlarındaki yaygın anlamının “kanun, yönetim kuralı” olduğunu ortaya koyuyor.

C. Kutadgu Bilig’de Töre

Kutadgu Bilig’de töre kavramı ayrı bir yer tutar. Şair, eserin adı ve içeriği hakkında bilgi verirken

Bu kün togdı tigli törü ol köni

Bu ay toldı tigli kut ol kör anı (355) (Arat, 1999: 50)

beytiyle Kün Toğdı'nın "töre"yi temsil ettiğini açıkça belirtir. Reşit Rahmeti Arat, bu beyti günümüz Türkçesine "Bu Kün-Toğdı dediğim doğrudan doğruya kanundur; Ay-toldı ise saadettir." (Arat, 1959: 36) biçiminde aktarır. Aynı şekilde

İdi edgü beglik takı edgürek

Törü ol anı tüz yoritgu kerek (454) (Arat, 1999: 59)

beytini de Arat, "Beylik çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan kanundur ve onu doğru tatbik etmek lazımdır." (Arat, 1959: 43) biçiminde günümüz Türkçesine aktarır. Böylece bu iki beyitte de "törü"nü "kanun" olarak kabul ettiğini belirtir. Ancak Arat, eserin takip eden bölümlerinde töreyi farklı anlamlarla günümüz Türkçesine aktarmayı tercih eder. Örneğin,

Ya 'isa bolup kökke agdım takı men

Ya nuşin revan teg törü tüz yorittım (6550) (Arat, 1999: 646)

beytini "İsa gibi, ben göğe çıktım veya Nûşirevan gibi, memleketi adaletle idare ettim." (Arat, 1959: 470) biçiminde sadeleştirerek töreye adalet anlamını yüklerken

Bularda tileme törü ya bilig

Yorıkları kingrü bolur ay silig (4446) (Arat, 1999: 446)

beytini "Bunlarda görgü veya bilgi arama, tavır ve hareketleri de serbest olur; ey temiz kalpli insan." (Arat, 1959: 322) şeklinde günümüz Türkçesine aktarmak suretiyle töreyi "görgü" anlamında düşünür.

Arat, *Kutadgu Bilig*'de geçen törü kelimesini bazen de "töre" olarak günümüz Türkçesine aktarmıştır:

Negü teg yaraşur sanga ya manga,

Törü bilmese öz yorısa anga (4008) (Arat, 1999: 404)

"Töre bilmeden, şaşkın-şaşkın dolaşmak, sana veya bana nasıl yakışır." (Arat, 1959: 290)

Arat'ın "törü" kavramını karşılamak üzere kullandığı diğer kelimeler de şunlardır: usul, nizam, hüküm, âdap ve erkân.

Bütün bunlardan Yusuf Has Hacib'in kullanımındaki "töre"nin kanun, nizam, usul, hüküm, gibi kurallar bütünü, terbiye gibi uygulamaları, adalet ve görgü gibi değerleri içinde barındıran oldukça şümulü bir kavram olduğu anlaşılmaktadır. Yani töreyi tek kelime ile açıklamak yanıltıcı olacaktır. Töre, kanunu, adaleti, nizamı, terbiyeyi, görgüyü içine alan bir değerler manzumesidir. Bu açıdan bakıldığında törenin kaynağının beşerî olmadığı yahut sadece beşerî olmadığı sonucu çıkarılabilir. *Kutadgu Bilig*'de yer aldığı şekliyle bey (devlet başkanı) var olan töreyi

devlet yönetimine uygulayan, bir başka ifadeyle devletin kanunlarını töreye göre düzenleyen ve uygulayan kişidir. Bu nedenle töre kuralları ilahi kaynağa dayanmaktadır.

Sait Başer, *Kutadgu Bilig* üzerinde yaptığı araştırmasında töre (törü) kelimesinin, Tanrı'nın Törütgen sıfatıyla bir ilişkisi olduğu yönündeki kanaatini ortaya koyarak şu açıklamayı yapar:

Zirâ Tanrı "Törütgen"dir. Törümek: "Türemek, yaratılmak, meydana gelmek", törütmek ise: Türetmek, yaratmak demektir. (Halık=Törütgen).

Sini ol töritti sanga birdi kut

"Seni O türetti, sana kut verdi" mısramın benzerleri Kutadgu Bilig'de pek çoktur. Küntogdı'nın Odgurmuş'a seslenişindeki:

Ugan ol köni çın törü birgüçi

Törümiş kamuğ halkka yetrüküçi

"Tanrı kâdirdir (Ogan), âdildir (Köni); gerçek (çın) Töre'yi koyan (birgüçi) O'dur; türemiş bütün mahlûklara gücü yeter" anlayışı, "Törütgen" ile "Törü" arasındaki gerçek münasebeti göstermektedir. "Törü"yü, "Törütgen Tengri" koymaktadır ki, bu da: "Türeyiş nizâmı", "Tanrı nizâmı" mânâsına gelmekte ve bu çalışmamızın giriş bölümünde işaret edilen "Tanrısal düzen" anlayışı ile bağdaşmaktadır. Töre'yi: "Türemişlerin riayet edeceği Tanrı kanunları" diye tarif edersek, mesela: "Ey bey, gücün yettiği kadar Töre'yi tatbik et ve halkın hakkını vermeye çalış", "Eğer kusur edersen Tanrı'dan affını dile ve her gün tekrar tekrar tövbe et" ifadeleri rahatlıkla anlaşılır hale gelecektir. Töre'nin iyi veya kötü uygulamaları ile ilgili hesabın Tanrı'ya verileceği görüşü burada ne kadar açıktır. (Başer, 2011: 118-120)

D. Âşıkpaşazade Tarihi'nde Töre

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Fatih döneminin sonuna kadar gerçekleşen olayları konu edinen *Âşıkpaşazade Tarihi*'nde "Osman Gazi'nün Kanunu ve Ahkâmın Bildürür" başlıklı bölümde şöyle bir olay anlatılır:

Çün kim kadı ve sübaşı nasb olundu ve Pazar dahı turdı ve hutbe dahı kendü adına okundu, bu kez bu halk kanun isterler. Germiyan'dan bir kişi geldi. Eydür: "Bu pazarun bacını bana satun." dir. Bu kavim eyitdiler: "İmdi hana var." didiler. Ol kişi sürdi Osman Gaziye geldi, sözüni söyledi, eyitdi: "Hanum! Bu bazarun bacını bana sat." didi. Osman Gazi eydür: "Bac nedür?" Ol kişi eydür: "Bazara her ne kim gelse ben andan akça alurın." dir. Osman Gazi eydür: "Bire kişi senün bu bazarda gelenlerde alımın mı var kim bunlardan akça istersin?" Ol kişi eydür: "Hanum! Bu töredür ve âdetdür. Cemi vilayetlerde vardur kim padişahlar aldılar." didi. Osman Gazi eydür: "Tanrı buyruğı ve peygamber kavlı mudur veya ol begler kendülerinden mi itdiler? didi. Bu kişi eydür: "Töredür hanum evvelden kalmışdur." didi. Osman Gazi gayetde gazaba geldi. Eydür: "Bire kişi kim kazana, kendünün mülki

olur. Ben mal anun malında ne kodum ki bana akça virdiyem? Bire kişi! Yöri git! Bana bu sözi söyleme kim sana ziyanumdeger.” didi. Ve bu halk eyitdiler kim “Hanum! Bu bazarı bekleyenlere nesne gerek; âdetdür, bir nesnecük vireler.” didiler. Osman Gazi: “Çün kim imdi siz eyle dîrsiz, her kişi kim bir yük getüre sata iki akça vîrsün” didi. “Ve her kim ki satmasa hiç nesne virmesün.” didi. “Ve her kişi kim bu kanunumu boza Allah anun dinin ve dünyasın bozsun.” didi. (Aşık Paşazade, 2003: 340-341)

Burada Osman Gazi'nin konuştuğu kişinin verdiği cevaplar ve yaptığı açıklamalar oldukça kayda değerdir. O kişi önce bac'ın “töre” ve “âdet” olduğunu söyler. Sonra Osman Gazi'nin ikinci sorusuna cevaben “Töredür hanum evvelden kalmışdır.” der. Bu açıklamalardan Âşıkpaşazade tarihinin yazıldığı dönemde töre ve âdet kavramlarının birlikte kullanılmalarına rağmen aralarında nüans olduğu, töre'nin yazılı olmayan yasa niteliğine sahip olduğu, âdet'in tekrarlanarak gelen bir uygulama anlamına geldiği anlaşılmaktadır.

E. XVI. Yüzyıldan Sonra Yazılan Sözlüklerde Töre

Hasan bin Hüseyin İmadüddin'in 1505'te *Şamil-ül-Lûga* adıyla düzenlediği Farsçadan Türkçeye sözlükte “âyîn” kelimesi “türe, âdet ve resm” biçiminde, “resm” kelimesi ise “türe” şeklinde açıklanır. (Tarama Sözlüğü, 2009: 3873)

XVI. yüzyılın başlarında Kemal Paşazade Ahmed Şemsüddin tarafından yazılan ve Farsça'daki bazı eş anlamlı ve eş sesli kelimeler arasında bulunan farklara dair Türkçe bir eser olan *Dekâiku'l-Hakâik*'te şöyle bir açıklama yer alır: “Âyîn, Lisan-ı Fariside şol nesnenin ismidir ki Arap dilinde ona kanun derler, resm derler. Türk dilinde Türe, derler.” (Tarama Sözlüğü, 2009: 3873)

Amasyalı Deşi Mehmet Efendi'nin 1580 yılında Mısır beylerbeyi Hasan Paşa adına düzenlediği *Et-Tuhfet-üs-Seniyye* adlı Farsçadan Türkçeye sözlükte konuyla alakalı birkaç kelime yer alır: “Âyîn: Şol nesnenin ismidir ki Arap dilinde ona kanun derler. Resm de derler. Türki dilde türe derler.” “Türe: Resm ve ayin. Türki de müstameldir.” “Reviş: Resm ve tarık ve türe ve âdet manasına.” (Tarama Sözlüğü, 2009: 3873)

XVII. yüzyıl eserlerinden yazarı bilinmeyen *Cami-ül-Faris* adlı Farsçadan Türkçeye sözlükte “âyîn” kelimesi “töre, kanun” biçiminde açıklanmıştır. (Tarama Sözlüğü, 2009: 3873)

Burhan-ı Katı'da ise şu açıklamalar vardır:

“Berbest: Tarz ve kaide ve üslup ve âdet manasıdır ki türe tabir olunur.” (Mütercim Asım Efendi, 2000: 68)

“Türe: Şugal manasıdır ki çakal dedikleri canverdir. Demir bukağıya dahi denir. Türk lisanında âdet ve ayin manasıdır. Cengiz Han'ın ibda ettiği resm ve

yasağa dahi töre denir. Moğol taifesi beynlerinde şeriat derecesinde itina edeler. Zeban-ı Hindi’de eksik ve nakıs manasınadır.” (Mütercim Asım Efendi, 2000: 785)

“Âyîn: Zib, ziynet ve ârâyiş manasınadır. Resm, âdet ve kanun manasına da gelir.” (Mütercim Asım Efendi, 2000: 32)

Mehmed Salahi’nin 1895’te basılan ve Arapça, Farsça ve başka dillerden Türkçeye sözlüğü olan *Kamus-ı Osmani* adlı eserde ise şu açıklama mevcuttur: “Âyîn: Görenek, âdât, resm, tarz, usûl, âdap; Türkçesi türedir.” (Tarama Sözlüğü, 2009: 3874)

Sözlüklerden verilecek örneklerin sayısını artırmaya gerek yoktur. Özellikle Arapçadan ve Farsçadan Türkçeye sözlüklerden yukarıya alınan konuyla ilgili maddeler incelendiğinde “töre”nin tek kelimeyle açıklanamadığı görülmektedir. Âdet, görenek, usul, kaide, tarz, adap kelimelerinin hepsi töreyi karşılamak üzere kullanılmıştır. Burada dikkat çeken husus töreye karşılık olarak Arapçadan “resm”, Farsçadan “ayin” kelimelerinin seçilmesidir.

II. Örf

A. Örfün Fıkıh Alanındaki Yansıması

Türklerin örf terimiyle karşılaşmasından önce bu terim İslami ilimler alanında yoğun bir tartışma konusu olmuştur. Hem kelime anlamıyla hem de bir sosyal norm olarak “örf”ün İslam fıkıhına kaynak olup olamayacağı, bir başka ifadeyle dinî nas sayılıp sayılmayacağı hususu uzun yıllara yayılan bir müzakere ve tartışma alanı oluşturmuştur. Bu süreç daha çok İslam tarihinde içtihat uygulamalarının başlaması ve buna bağlı olarak çeşitli mezheplerin ortaya çıkışı ile aynı döneme rastlar.

İslam’ın kesin hükümlerine aykırı olmayan örf ve âdetlerin uygulanmasının Hz. Peygamber’den beri cârî olduğunu, (1996: 10) sahâbe ve büyük tâbiîn devrinde eski sebeplere ek olarak fıkıh âlimlerinin ve meselelerin daha da çoğalması ve genişleyen İslâm dünyasında örf, âdet ve ihtiyaçların çeşitlenmesi gibi sebeplere bağlı olarak içtihat ihtilâfinin artarak devam ettiğini (1996: 7) belirten Hayreddin Karaman, Emeviler döneminde yetişen fıkıhçıların hareket tarzını şöyle açıklar: “Her bölgenin fıkıhçıları burada bulunan sahâbeden aldıkları bilgiye, bunların ve talebelerinin verdiği fetva ve hükümlere, kendi örf ve âdetlerine dayanarak birtakım fikhî istidlâl ve icthadlarda bulunmuş ve zaman zaman da diğer bölge fukahası ile ihtilâfa düştükleri olmuştur.” (1996: 6)

Emevîler’in sonu ile Abbâsîler devrinin başlarında Irak medresesinden ehl-i re’y, Hicaz medresesinden ehl-i eser (ehl-i hadîs) çıktığına dikkat çeken Karaman, Hicaz ve Irak grupları arasındaki ihtilâfin daha ziyade muhit ve hoca (bilgi kaynağı) farkına dayanmakla birlikte bu iki okul arasında bazı usul farkları da bulunduğunu belirterek konuyla ilgili yorumunu şöyle sürdürür: “Her iki grup Kitap, Sünnet ve sahâbe icmâmı hüküm kaynağı olarak kullanır. Hicazlılar Medine halkının örfüne Hz. Peygamber’in yaşayan sünneti diyerek ayrı bir değer verirler, muhitleri gereği

hadis malzemeleri de daha zengindir. Iraklılar Medine örfünü kaynak olarak kabul etmezler, hadis malzemeleri azdır, mevcut üzerinde daha titiz ayıklama yaparlar ve re'y ichtihadına daha fazla yer verirler.” (Karaman, 1996: 6)

Karaman, Abbasiler devrinde ortaya çıkan tavrı ise şöyle özetler: “İslâm ülkesinin sınırları yeni fetihlerle alabildiğine genişlemiş, birçok kavim ya İslâmiyet’i kabul ederek veya Müslümanlara tâbi olarak kültürlerini ümmetin ortak kültürüne taşımıştır. Fıkıhçılar yeni ihtiyaçlara cevap ve çözüm ararken bu kültürleri, örf ve âdetleri gözden geçirmişler, kimini red, kimini kabul ederek, kimini de değiştirerek fıkha katmışlardır.” (Karaman, 1996: 7)

Bu tarihî süreçte örfün fıkha kaynaklık ettiği hususunda kuşku olmamakla birlikte “örf” ile neyin kastedildiği hususu oldukça tartışmalı bir alandır. İbrahim Kâfi Dönmez, bu probleme şöyle değinir: “İlk dönem eserleri dahil olmak üzere fıkıh literatürüne genel bakış, yapıldığında İslâm’ın ilkelerine ve naslardaki düzenlemelere ters düşmeyen bir örf ve âdetin mevcut olduğu durumlarda fikhi sonucun belirlenmesinde bunun önemli bir etkiye sahip olduğu açık biçimde görülür. Fakat örfün kavramsal çerçevesini ve şer’i deliller arasındaki yerini belirlemek için bir çaba harcandığına rastlanmaz. (2007: 87-88) Emrullah Dumlu da aynı konuyla ilgili olarak örfün, ilk dönem fıkıh eserlerinde herhangi bir tanım yapılmadan sıkça kullanıldığını belirterek şu yorumu ekler: “Bu tutum, muhtemelen örf kelimesinin ifade edildiğinde ortalama her insanın aşağı yukarı aynı şeyi anladığı bir kavram olmasından kaynaklanmaktadır.” (2016: 86)

Dumlu, Fıkıh literatüründe örfün tespit edilebilen ilk tanımının nispeten geç bir dönemde Nesefî (710/1310) tarafından yapıldığını, İbn Abidin’in *Neşru’l-arf* adlı risalesinde verdiği “Akli verilerin süzgecinden geçerek vicdanlarda yer tutan ve selim tabiatlarca uygun bulunan davranışlar, söz ve eylem biçimleri.” biçimindeki tanımı Nesefî’nin *el-Müstesfa* isimli eserine atfen naklettiğini izah ederek sonraki dönemlerde Nesefî’nin yaptığı bu tanımın benimsendiği, ancak kavrama ilişkin pek çok farklı tanımın yapıldığına dikkat çeker (2016: 86). Dumlu konuyla ilgili şu bilgileri ekler:

“Örflerle beraber kullanılan ve onunla birlikte bir terkip oluşturan ‘âdet’ ise ‘düşünüp taşınmadan (akli bir alaka kurmaksızın) tekrar tekrar yapılan şey’ şeklinde tanımlanmıştır. Zaman zaman birlikte kullanılan bu iki kavram, fıkıh geleneğinde umumiyetle aynı anlamda kabul edilmiş ve genellikle ‘örf’ kelimesi her ikisinin yerini tutmak üzere kullanılmıştır. Bundan dolayı da son dönem usul kitaplarında ‘örf’ başlığı altında her iki kavramı da ifade etmek üzere genel bir tanım benimsenmiştir. Buna göre örf; insanların çoğunluğunun veya bir toplumun benimsemiş olduğu sosyal davranış biçimleri ve özel bir manada kullanımı alışkanlık haline gelmiş olan lafızlardır.” (2016: 86-87)

Bazı araştırmacılar örfün fıkha kaynak oluşu hususunu “istihsan” başlığı altında incelemiştir. Ali Bardakoğlu, “Güzellik, rağbet edilen ve sevilen şey” anlamındaki hüsn kelimesinden türeyen, sözlükte “bir şeyi iyi ve güzel bulmak” mânasına gelen “istihsan”ı şöyle tanımlar: “Fıkıh usulünde müctehidin bir meselede icmâ, zaruret, örf, maslahat, gizli kıyas gibi özel ve daha kuvvetli görünen bir delile dayanarak o meselenin benzerlerinde izlenen genel kuraldan ve ilk hatıra gelen çözümden vazgeçmesi ve hukukun amacına daha uygun bulduğu başka bir hüküm vermesi şeklinde özetlenebilen yöntemin adı.” (Bardakoğlu, 2001: 339) Bardakoğlu, istihsanın çeşitlerini incelerken “örf sebebiyle istihsan” başlığı altında şu bilgileri verir: “Kıyasla belirlenen bir hükme veya yerleşik bir kurala aykırı düşen bir uygulamanın insanlar arasında genel kabul görüp örf haline gelmesi, örf sebebiyle doktrinde mevcut bir genel kuralın dışına çıkılması anlamına geldiğinden istihsanın bir başka türünü oluşturur.” (Bardakoğlu, 2001: 343)

İbrahim Kâfi Dönmez, sözlükte ‘iyi olan, yadırganmayan, bilinen, tanınan; peş peşe gelen’ anlamlarındaki “urf” kelimesinin Türkçedeki söylenişi olan örfün, birçok fıkhi sonucun açıklanmasında kendisine atıfta bulunulan belli nitelikteki sosyal davranış biçimlerini ve dildeki yerleşik kullanımları ifade ettiğini (2007: 87) belirterek kelimenin Kur’an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerde kullanıldığı anlamını dikkatlere sunar ve “fakihlerin, bu iki ana kaynağın toplumsal realite karşısındaki tavrını ve İslam teşriinin genel ilkelerini dikkate alıp kendi metodolojilerine uygun düşen yollarla örf ve âdeti çok sayıda fıkhi hükme dayanak kıldıkları”nı ifade eder. (2007: 89)

“Peygamber’in İslâm’dan önce de var olan birçok hukukî tasarruf karşısındaki müsbet tavrı, örf ve âdet hukukunun en önemli destekleri arasında yer alır. Selem, nikâh, talâk, karz vb. akid ve tasarruflar incelendiği takdirde, bu tavrın bir aktarma ve taklit olmadığı, bunlarda İslâm’ın inkılâp hükümleri ve ebedî prensipleri çerçevesinde bir ıslahat ve seçimin söz konusu olduğu anlaşılacaktır. Onun örf ve âdetler karşısındaki tutumu ilk halifeler döneminde de devam etmiş, müctehid imamlar devrinde bilhassa bunların yaşadığı bölgelerin âdet ve uygulamaları (amel) hukukî bir kaynak olarak telakki edilmiştir. Bu gelişme isti’mal, amel, örf, âdet gibi terimlerle ifade edilen hukuk kaynağının tarif ve taksim ile belirlenmesi ihtiyacını doğurmuştur.” (Karaman, 1988: 369)

Hayreddin Karaman’ın ifadesiyle “İslâmiyet’te örf ve âdet, mutlak kabul veya reddedilmek yerine, dinin temel esaslarına uygunluğu açısından değerlendirilmiş, bu esaslara uygun olanlar benimsenirken diğerleri reddedilmiştir. Bu bakımdan bazı örf ve âdetler İslâmiyet’te hukukun da bir kaynağı kabul edilmiştir.” (Karaman, 1988: 369)

Dumlu, fukahanın kendi dönemlerinin örf, âdet, bilgi birimi ve telakkilerini dikkate alarak içtihat ettiğini ve bu suretle dönemlerinin sorunlarına çözüm ürettik-

lerini belirterek Fıkıh külliyatı içinde üretilmiş fıkhi çözümlerden bugün hâlâ güncelliğini devam ettirebilenlerin, sorun çözme işlevlerine devam edeceklerini söyler. Dumlu'ya göre “Bu durumda olmayanlar örnek çözümler olarak tarihteki yerlerini alacaklardır. Dolayısıyla bugün ortaya çıkan problemlere mevcut örf ve âdetleri dikkate alarak çözüm üretmenin önünde herhangi bir engel yoktur. Esasen güncelliğini kaybetmiş olan hükümlerin tarihteki yerlerini almaları, buna mukabil ortaya çıkan yeni problemlere yeni çözümler sunulması, yaygın söylemiyle bir değişim olarak ifade edilse de bu durum fikhin doğal seyri içinde gerçekleşen zorunlu bir ameliyedir.” (2016: 107)

B. “Örf”ün Devlet Yönetimi ve Hukuk Alanındaki Yansıması

Türklerin İslamiyet’i kabulü ve İslami kuralların devlet yönetiminde etkin olmaya başladığı yıllar, örfün başta Hicaz bölgesi olmak üzere farklı coğrafyalardaki alimler tarafından ele alınıp dini anlamda belli bir zemine oturtulduğu dönemdir. Bu dönemde Türk devlet adamları, bilgin ve aydınları daha önce töre ile kastedilen durumlar ve olayları örf kavramı ile ifade etmeye başlamışlardır. Böylece örf kavramı İslam fıkında kabul gören anlamına uygun bir işlevle Osmanlı devlet yönetiminde de kullanılabilir hale gelmiştir. Bu, İslam dininin iman, ibadet, ahlak ve muamelat kurallarının Müslüman Türk toplulukları içinde yerleşmesi ve bunların devlet yönetiminde etkili olmaya başlamasıyla hız kazanmıştır. Geniş halk kitleleri arasında bir sosyal normu karşılamak üzere varlığını koruyan “töre”, aydınlar ve yöneticiler nezdinde “örf” olarak adlandırılmış ve bu adlandırma tabanda da yansımasını bulmuş, çoğu kez “âdet”le birlikte anılarak “örf ve âdet” kullanımı yaygınlaşmıştır. “Kanun koyma geleneğinin İslam öncesi döneme kadar uzandığı dikkate alındığında Anadolu Selçuklularında birtakım örfi kanunların mevcut olması ve bunların Anadolu Selçukluları ve/veya İlhanlılar vasıtasıyla Osmanlılara geçmesi çok uzak bir ihtimal olmasa gerekir.” (Aydın, 2020: 63)

Kaynağını “içtimai münasebetleri düzenleyen kanunlaşmamış kurallar” anlamındaki halk kültürü terimi olan “örf”ten ve “akla uygun olan” anlamındaki “örf”ten alan, yer yer hükümdarın şeriata ve örfe aykırı olmayan şahsi tasarruflarını da içine alan hükümdar uygulamaları Osmanlı devlet geleneği içinde örfi hukuk olarak tanımlanmış ve “örfi-sultani hukuk” adıyla yaygınlık kazanmıştır. Yani “örfi hukuk, şer’i hukukun yanı sıra padişah irade ve fermanlarıyla oluşan hukuk anlamına gelmektedir. Buna ‘örf-i pâdişâhî’, ‘örf-i münîf-i sultânî’ denmektedir.” (Aydın, 2020: 37)

Halil İnalçık, örf-i sultani uygulamalarının temel niteliğini şöyle açıklar: “Diğer taraftan birçok İslam müellifleri *âdet* manasında olarak *örf* kelimesini kullanmışlardır. Zira örf-i sultani ile örf ü âdât arasında yakın bir münasebet vardır; sultan doğrudan doğruya kendi otoritesine dayanarak örfi kanunlar koyabildiği gibi, örf ü âdâtı kendi iradesinin inzimamile kanun mevkiine yükseltebilir. Başka deyimle, örfi kanunların çoğu menşede örf ü âdâtтан ibarettir.” (İnalçık, 1958: 103)

Örf-i sultani uygulamalarının tarihî seyrini araştıran İnalçık, “Osmanlılardan önce Müslüman hükümdarlardan Selçuklu Melikşah’ın, İlhanlıların kanunnameler tertip ettikleri”ni (İnalçık, 1958: 110) belirterek bu konuda Osman Bey dönemi için açık deliller bulunmasa da Orhan Bey zamanından itibaren örfi hukukun Osmanlı devlet yönetiminde yerleşmeye başladığını (İnalçık, 1958: 108) ifade eder. İnalçık’a göre Fatih Sultan Mehmet “İstanbul Fatih” mutlak otoritesini, devlet teşkilatında, kanunlarda yaptığı yeniliklerle tam anlamıyla gerçekleştirmek gayesini takip etmiş ve bu otorite sayesinde örfi hukuku hâkim mevkie çıkarmıştır. Örfi hukukun ve sonuç itibarıyla padişah otoritesinin kuvvetlenmesinde Fatih’in en büyük yardımcısı ulemadan olan Karamanlı veziriazam Mehmed Paşa’dır. (İnalçık, 1958: 110)

Bugün anladığımız gibi örf ve âdet manasında örfün Osmanlılarda daha ziyade “örf-i maruf” veya sadece “âdet” terimiyle karşılandığını (İnalçık, 1958: 103)³ Osmanlıların, doğrudan doğruya devletin icra kuvvetini ve otoritesini temsil edenleri, umumî *ehl-i örf* tâbiri altında topladıklarını, kadı’nın kararlarını ancak *ehl-i örfün* icra mevkiine koyabildiğini belirten İnalçık, şu hükme ulaşır: “Burada *örf* tâbiri aşikâr surette siyasi otorite ve icra fikrini bağlıdır.” (İnalçık, 1958: 103)

Osmanlı devlet yönetiminde örfi-sultani hukuk uygulamalarının artarak devam etmesi ve giderek yerleşmesine bağlı olarak içinde “örf”ü barındıran başka kavramlar da geliştirilmiştir.

1366 yılında Murad Bey’in Ahi Musa’ya verdiği vakıf beratında “tekâlif-i örfi” terimi geçer. Bu kayıtlardan hareketle İnalçık, “Burada sayılan vergi şekilleri ve hizmetler tamamen örfi mahiyettedir, yani örfi kanunlara dayanır.” der. (İnalçık, 1958: 108) İnalçık, aynı eserinde örf kaynaklı yasal düzenlemelerin Osmanlı devlet yönetiminde belirginlik kazanmasıyla ilgili olarak şu yargıyı ortaya koyar: “II. Murad devrine (1421-1451) ait nisbeten bol vesika malzemesi, bu devirde klasik şekillerle Osmanlı teşkilâtının ve örfi hukukunun kesin olarak yerleşmiş olduğunu ortaya koymaktadır.” (İnalçık, 1958: 109-110)

“Burada hukuki alanda gerçekleşmekte olan bir terakki söz konusudur. Aslında bu terakki kaçınılmazdır da. Çünkü Orta Asya dönemindeki Türk devletlerinin siyasi ve ekonomik yapılanmaları ile Osmanlı devletinin siyasi ve ekonomik yapılanması, zaman içerisinde, birbirinden olabildiğince farklılaşmıştır. Osmanlı dönemi itibarı ile artık, yönetilmesi gereken daha büyük bir coğrafya, daha büyük bir ekonomi ve onlarca farklı dini-etnik yapıyı içerisinde barındıran bir tebaaya sahip ve üstelik İslam dinini benimsemiş bir devlet söz konusudur. Bu bağlamda hukuk alanında yeni bir yapıya bağlanması ve ikili bir yapının (Şer’î-örfi) ortaya çıkması son derece doğaldır.” (Uğurlu-Yılmaz, 2011: 359)

³ İnalçık, bu bilgi için şu kaynağı gösterir: Ö. L. Barkan, Osmanlı İmparatorluğunda zirai ekonominin hukuki ve mali esasları, İstanbul 1943

Hayreddin Karaman, J. Schacht'ın "Kanûnnâmeler, hükümlerine karşı gelmemek ve mer'iyete hâlel vermemek şartıyla dini hukukun noksanlarını doldurmaya çalışan formel kanunlardır." görüşüne katıldığını belirterek kadıların ta'zir cezaları, toprak hukuku gibi konularda bu kanûnnâmelere, kamu ve özel hukukun diğer alanlarında ise fıkıh ve fetva kitaplarına göre hüküm verdiklerini belirtir. (Karaman, 1996: 11)

XVII. yüzyılın toplum hayatı ve devlet yapısı ile ilgili önemli ayrıntılara yer veren *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nin birçok yerinde "örf" kelimesi farklı anlamlarda kullanılmıştır. Eserde yer alan "Re'îsü'l-küttâb fiâmîzâde Mehemmed Efendi ve dâmâdı Kadîzâde İbrâhîm Paşa'nın sadâret iddi'âsı ve ber-muktezâ-yı örf icrâ-yı katleri cezâsı fiyevmi Safer 9 sene 1074" (Seyahatname-VI, 2002: 180) ifadesinde örfün kanun manasında kullandığı anlaşılıyor. Seyahatnamede ayrıca "iklim-i örfiyye", "hâkimü'l-örf", "tekâlif-i örfiyye", "kelam-ı örfiyye", "musâhabet-i örfiyye" kavramları mevcuttur. Eserde bir de "örf etmek" (Seyahatname-IX, 2005: 45) fiili karşımıza çıkar. Bunların dışında Evliya Çelebi örfü alimlerin başlarına giydikleri kavuk anlamında olmak üzere "örf-i izafet", "örf-i destar" ve "örf-i Şemseddin" biçimlerinde de kullanmıştır.

Hayreddin Karaman, Moğol istilasından Mecelle'ye kadar süren dönemle ilgili olarak "Gâzân Han'dan önceki Moğol hâkimiyeti dışında kalan zamanlarda İslâm ülkesinin hâkimiyet bölgelerinde şeriatın uygulandığını" belirterek "genel olarak kamu hukuku alanında İslâmî esaslar ve hükümler çerçevesinin dışına çıkılmadan örf, âdet ve kanunnâmelerin, özel hukuk alanında ise fıkıh ve fetva kitaplarının gereken yerlerde kanun gibi kullanıldığını" (1996 :11) ifade eder. Karaman, Mecelle'den sonra İslam ülkelerinde geliştirilen İslâmî köke bağlı, fıkıh ve içtihat kaynağına dayalı kanunların da şekil itibariyle Batı kanunlarına benzemekle beraber muhtevalarının İslâm hukukuna, millî örf ve âdetlere dayandığını belirtir. (Karaman, 1996 :11)

Osmanlı tarihinde örfün devlet yönetiminde ve kanunlarda yer alışı ile ilgili olarak Mecelle, önemli bir aşamayı oluşturur. Divan-ı Ahkam-ı Adliye Nazırı Ahmet Cevdet Paşa'nın başkanlığında oluşturulan Mecelle Cemiyeti'nin 1868-1876 yılları arasında hazırladığı Mecelle-i Ahkam-ı Adliye, toplam 1851 maddeden oluşur. Mukaddimede yer alan 100 maddenin birincisi "İlm-i fikhın tarif ve taksimi" başlığı, kalan 99 madde ise "Kavaid-i Fıkhiye Beyanındadır" başlığı altında verilen külli kaidelerden ibarettir. Mecelle'nin geri kalan 1751 maddesi ise esas itibariyle borçlar, kısmen eşya ve yargılama hukukunu ihtiva etmektedir. (Aydın, 2003: 231-235)

İslam araştırmaları tarihinde külli kaidelerden mürekkep eser yazma geleneği IX. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Bu eserlerde onlarca, hatta yüzlerce külli kaidelere rastlanır. Hatta kavaid kitaplarında yer alan çok sayıdaki kaideyi beş temel kaidede özetleyip diğer kaideleri bu beş kaidenin açılımı, alt başlıkları şeklinde değerlendirilenler olmuştur. Bu beş ana kaide şöyle sıralanmıştır:

1. Bir işten maksat ne ise hüküm ona göredir (Mecelle, md. 2).
2. Şek ile yakîn zâil olmaz (Mecelle, md. 4).
3. Meşakkat teysîri celbeder (Mecelle, md. 17).
4. Zarar izâle olunur (Mecelle, md. 20).
5. Âdet muhakkemdir (Mecelle, md. 36). (Baktır, 2001: 208)

Bu kaidelerden tümünün Mecelle’de yer aldığına bakılırsa Mecelle’nin kaynağının çok eski fıkıh geleneği ve anlayışına dayandığı anlaşılır.

Mecellede 36 ila 45 arasında yer alan on madde doğrudan veya dolaylı olarak örf ile ilgilidir:

Md. 36: Âdet muhakkemdir. Yani hükm-i şeriyi isbat için örf ve âdet hakem kılınır. Gerek âmm ve gerek hâs olsun.

Md. 37: Nâsın istimali bir hüccettir ki anınla amel vacib olur.

Md. 38: Âdeten mümteni olan şey hakikaten mümteni gibidir.

Md. 39: Ezmanın tagyiri ile ahkâmın tagayyürü inkâr olunamaz.

Md. 40: Âdetin delaletiyle mana-yı hakiki terk olunur.

Md. 41: Âdet ancak muttarid yahut galib oldukda muteber olur.

Md. 42: İtibar galib-i şayiadır, nadire değildir.

Md. 43: Örfen maruf olan şey şart kılınmış gibidir.

Md. 44: Beyne’t-tüccar maruf olan şey beynlerinde meşrut gibidir.

Md. 45: Örf ile tayin nass ile tayin gibidir. (Mecelle, 1305: 26-27)

Burada sadece üç maddede doğrudan örf kelimesi kullanılmakla birlikte diğer yedi maddede kullanılan *âdet*, *nasın istimali*, *galib-i şayia*, *maruf* kelimeleri de örf ile aşağı yukarı aynı manada kullanılmıştır. Zannımızca Mecelle’yi hazırlayanlar burada konunun anlaşılır hale gelmesi, özellikle örfî hukukun değil, sözlü kültür yoluyla yaşatılan kuralların kastedildiğini vurgulamak üzere örf ve âdeti bir arada kullanmışlar, aynı manadaki diğer kelimelerle desteklemişlerdir. Burada uyulması istenen kurallar toplum tarafından genel kabul görmüş uygulamaların tamamıdır. Genel kabul gören kurallardan hangisinin örf, hangisinin âdet olarak tanımlanması gerektiği hususu meşkûk olduğu için “örf ve âdet” kullanımını tercih edilmiştir.

Ayrıca Mecelle’nin 36. maddesinde “Âdet muhakkemdir.” kaidesi verildikten sonra bunun aynı madde içinde “Yani hükm-i şer’iyi isbat için örf ve âdet hakem kılınır. Gerek âmm ve gerek hâs olsun.” şeklinde açıklanmasına dikkat etmek gerekir. Mecelle’yi hazırlayan heyet bu kaideyi X. yüzyıla dayanan kavaid kitaplarından

almışlar, ancak âdet kelimesinin yüzyıllar öncesinde yüklediği anlama takılıp kalınmaması için XIX. yüzyıl Osmanlı toplumundaki karşılığı olan “örf ve âdet” açıklamasına ihtiyaç duymuşlardır. Buradan şu kanaate de ulaşılabilir: IX ve X. yüzyıllarda İslam alimlerinin fıkha kaynak olarak ele aldıkları hususlar o dönemde “âdet” kavramıyla karşılanmaktaydı. “Örf”, henüz sözlük anlamıyla kullanılmaktaydı ve “toplumsal norm” anlamını yüklenmemişti. İlerleyen yüzyıllarda örf, sözlük anlamının yanında toplumsal norm anlamıyla da kullanılmaya başladı ve çoğu kez âdetle birlikte “örf ve âdet” şeklini aldı.

III. XX. Yüzyıldan Sonra Töre ve Örf Kavramlarının Tanımına Dair Görüşler ve Tartışmalar

Başta halk bilimi olmak üzere çok sayıda ilmî disiplinin ve bilgi alanının doğrudan veya dolaylı olarak ilgilendiği töre ve örf kavramları ile ilgili tanım ve tasnif çalışmaları XX. yüzyılın başlarından itibaren araştırmacıların, bilim adamlarının ve aydınların gündemini işgal etmeye başlamıştır. Yüz yılı aşkın süre içinde onlarca tanım, yüzlerce değerlendirme ortaya konulmuştur. Bunların tamamını burada anmak ve değerlendirmek bir makalenin sınırlarını zorlayacaktır. Bu nedenle bu bölümde konuyla ilgili öne çıkan birkaç görüş ve yorum dikkatlere sunulacaktır.

XX. yüzyılın ilk yıllarında yayımlanan sözlüğünde Şemsettin Sami, “töre”yi “kanun, nizam, yasağ” şeklinde tarif ederek “metruk” olduğu notunu koyar. (Ş. Sami, 1317: 449) Şemsettin Sami’nin burada vurgulamak istediği şey “töre” kelimesinin metruk olduğu (terk edildiği) değil, “kanun, nizam, yasağ” anlamındaki kullanımının metruk olduğudur. “Örf”ü ise “şer’ ve kanun ile mahdut ve muayyen olmayıp âdet-i belde ve icab-ı vakt ü hal iktizasından olan hüküm ve icraat” biçiminde tanımlar. (Ş. Sami, 1317: 933) Bu tanım ve açıklamalardan o dönemde “örf”ün din ve yasadan ayrı bir sosyal norm olarak kabul edilerek bugünkü yaygın anlamıyla kullanıldığı, “töre”nin içerik olarak örf ile aynı anlama geldiği, ancak kelime olarak “töre”nin daha az kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Konuyla ilgili tartışmaları en çok gündemine taşıyan Ziya Gökalp ise “Töre ne demektir?” sorusuna cevap ararken Lütfi Paşa Tarihi’ne, Orhun Abidelerine ve Divanü Lügati’t-Türk’e atıfta bulunduktan sonra şu değerlendirmede bulunur: “Yukarıdaki misaller, bize töre kelimesiyle il kelimesinin ekseriya beraber kullanıldığını da gösteriyor. ‘il’ devlet manasına, ‘töre’ kanun manasına olunca bu iki kelimenin ekseriya beraber zikredilmesi tabii olur. Bununla beraber töre kelimesinin medlulü kanun kelimesininki gibi mahdut değildir. Yazılmış yasalardan başka yazılmamış teamüller de törenin içindedir. Hatta hukuki töreden başka dini ve ahlaki töreler de vardır. O halde Türk töresi eski Türklere atalarından kalan bütün kaidelerin mecmuu demektir.” (Ziya Gökalp, 1339: 4)

Örf ve töre tanımlarını güçleştiren en önemli sorunlardan birini “örf ve âdet” kullanımının yaygınlaşmasında aramak gerekir. “Öteden beri alışlagelen davranış” anlamındaki “âdet”in örf ile benzerlik göstermesi bu kullanımı yaygınlaştırmıştır.

Bu nedenle Ziya Gökalp, örfün tanımına girmeden önce örfle âdetin birbirine karıştırılmaması gerektiğine işaret ederek şu açıklamayı yapar:

“Bazı âdetler örfdür, bazı örfler âdettir fakat her âdet örf olmadığı gibi her örf de âdet değildir. Âdet, seleften kalma bir kaide-i ictimaiyedir. Ferdi itiyatlar başka, ictimai âdetler başkadır. Âdet ferdi olmayıp ictimaidir ve aynı zamanda atalardan kalmaz. Yeni zuhur eden ictimai bir kaideye âdet denilmez, bidat denilir. O halde âdetlerin, bugünkü batna, geçmiş batınlardan müntakil olması iktiza eder. Bu intikal uzvi veraset tarikiyle değil, ictimai veraset yani terbiye tarikiyle vuku bulur.” (Gökalp, 132: 290)

Ziya Gökalp, konuyu vuzuha kavuşturmak üzere her âdetin neden örf olmadığını açıklarken âdetleri “makbul” ve “merdud” olmak üzere iki başlık altında inceler. Önceki kuşaklar tarafından kabul gören ama günümüzde olumlu karşılanmayan âdetleri “merdud”, geçmişte de günümüzde de kabul gören âdetleri ise “makbul” olarak adlandırır ve “Âdetin makbulü ve merdudu olduğu halde örfün merdudu olmaz. Örf, nasça makbul olan kaidelerden ibarettir. O halde makbul âdetler örfte dahil olduğu halde merdud âdetler örfün haricinde kalır.” (Gökalp, 132: 291)

Burada Ziya Gökalp’in açıklamalarından iyi âdet, kötü âdet vardır ama iyi örf, kötü örf yoktur sonucu çıkmakta, ayrıca burada iyi âdetlerin tümünün örf kapsamında düşünüldüğü görülmektedir.

Ziya Gökalp, “bidat”i ise “geçmiş batınlardan intikal etmemiş, yeni batında tekevvün etmiş kaideler” biçiminde tanımlar ve örfün nasça makbul olmasının esaslı bir şart olduğunu vurgulayarak “bu şartı haiz olan makbul âdetlerle makbul bidatler örfte dâhil, bu şarttan arı olan merdud âdetlerle merdud bidatler örfden hariç tutulurlar.” yargısına ulaşır. (Gökalp, 132: 291)

Ziya Gökalp, örfün ikinci özelliğini de şöyle açıklar: “Örf, aynı zamanda ‘nasça makbul ve merdud olan kaideleri temyiz ve takdir etmek melekesi’ demektir. Bu melekenin makbul gördüğü kaidelere ‘maruf’, merdud gördüğü kaidelere ‘münker’ denilir ki birincisi nasın tahsin, ikincisi takbih ettiği kaideler manasınadır. O halde örf hem ‘ictimai kaideler’e hem de ‘ictimai vicdan’a alem olmuş olur.” (Gökalp, 132: 291)

Ziya Gökalp, örfün müeyyide boyutunu da şöyle izah eder: “Makbul bir âdet yahut müstahsen bir bidat suretinde tecelli eden ictimai kaidelere riayet etmediğimiz zaman halkın ya istihzasına ya takbihine yahut telinine duçar oluruz. Efkâr-ı umumiyyeden gördüğümüz bu aksülamel ictimai bir mücazattır ki onun korkusuyla birçok müsbet yahut menfi kaidelere müraat mecburiyetinde kalırız.” (Gökalp, 132: 293)

Bu açıklamalardan anlaşıldığı üzere Ziya Gökalp, “Örf Nedir?” başlıklı makalesinde örfü bütün yönleriyle ele almıştır. Burada dikkat çeken husus, bu makalenin yayımlanmasından dokuz yıl sonra neşredilen *Türk Töresi* adlı eserindeki töre tanımı ile söz konusu makaledeki örf tanımı arasında bir paralellik olduğudur.

Ahmet Caferoğlu'nun 1934 yılında yayımladığı *Uygur Sözlüğü* adlı eserde “törü” kelimesi “töre, kanun, devlet idaresi, merasim, kanunu esasiye” biçiminde açıklanır. Aynı eserde yer alan töre ile ilgili diğer kelimeler de şunlardır:

Törüça: Kanuni, törece.

Törüçi: Muallim, kanunşinas, vazii kanun

Törülüg: Kanuni

Törüsüz: Kanunsuz (Caferoğlu Ahmet, 1934: 193-194)

Caferoğlu, bu eserin 1968'de yapılan baskısında bu kelimenin karşılığını öncekinden biraz farklı vermiştir: “Törü: Töre, örf, kanun, nizam. Moğ. Kanun, hükümet.”

Bu baskıda töre ilgili diğer kelimeler şöyle verilmiştir:

Törüçä: Örfçe, törece

Törüçi: Kanun yapan, muallim

Törülüg: Kanuni

Törüsüz: Kanunsuz, nizamsız, usulsüz (Caferoğlu, 1968: 250)

Eserin 1934'ten 34 yıl sonra yapılan ikinci baskısında dikkat çeken en önemli husus, Caferoğlu'nun “töre”yi “örf” ile aynı manada kabul etmesidir. Buna bağlı olarak “törüçä” kelimesine de önceki baskıda “kanuni, törece” karşılığını vermişken 1968 baskısında “örfçe, törece” karşılığını tercih etmiştir. Bu, örf ile törenin aynı işleve sahip olduğunu teyit anlamında önemlidir.

İlk baskısı 1943 yılında yapılan *Türk Hukuk Lûgatı* adlı eserde ise “örf” ve “âdet” ayrı birer madde başlığı ile açıklanmış ve ayrıca “örf ve âdet” maddesine yer verilmiştir. Burada “örf” başlığı altında şu bilgilere yer verilir: “Maruf yani bilinen manasınadır ki insanlarca hüsnü telakki ve kabul olunan şey demektir. Fukaha-yı hanefiye örfü ‘aklen veya şeran müstahsen olan ve akl-ı selim eshabı indinde münker olmıyan şeydir’ diye tarif ederler. Âdet ve teamül ile aralarında fark vardır.” (*Türk Hukuk Lûgatı*, 1991: 275) Aynı eserde “âdet” kavramı şöyle açıklanır: “İnsanlar arasında alışılmış olan şey, görenek. Âdet, iyi bir iş hakkında olabileceği gibi fena ve batıl bir şey hakkında da olabilir.” (*Türk Hukuk Lûgatı*, 1991: 5) “Örf ve âdet” ise şöyle açıklanır: “Kuvvetini kanundan değil teamülden alan kaidelerdir. Bu itibarla ‘yazılı hukuk’un tam zıddını teşkil eder.” (*Türk Hukuk Lûgatı*, 1991: 275) *Türk Hukuk Lûgatı*’nda bir de “örfü âdet hukuku” maddesi mevcuttur. Bu maddenin karşısındaki açıklama ise şöyledir: “Örf ve âdetle teessüs eden ve âmme kudretiyle teyit olunabilen hukuk kaideleridir.” (*Türk Hukuk Lûgatı*, 1991: 276)

Konuya hukuk açısından yaklaşanlar, “örf ve âdet hukuku” kavramını geliştirmişler ve bu kavram etrafında farklı sosyolojik ve felsefi tartışmalara zemin hazırlamışlardır. Bu tartışmaların odağında kuşkusuz “örf ve âdet” ile “örf ve âdet hukuku”nun sınırlarını belirleme çabaları yer almıştır. Konuyu bir doktora tezi çerçevesinde araştıran Yasemin Işıktaç, bazı örf ve âdetler etrafında genel inancın yaygın bir biçimde gerçekleştiğini, bunların zamanla sözlü hukuk kuralı haline geldiklerini belirterek bu kuralların ihlalinin bir yaptırıma bağlandığını, yazılı hukuk önünde dava hakkına bağlanabildiğini iddia eder. (Işıktaç, 2004: 32-34) Işıktaç, “örf ve âdet hukuku”nun çerçevesini şöyle çizer: “Örf ve âdet hukuku yazılı olmayan ancak fiilen uygulanan pozitif hukuktur. Aynı zamanda bütün hukuk kuralları gibi örf ve âdet hukukunun da bir yasa koyucusu vardır, o da toplumun kendisidir. (...) Tıpkı yürürlükte bulunan pozitif hukuk gibi örf ve âdet hukuku da bir norm karakterindedir, bir ‘olması gereken’i gösterir. Fakat bu ‘olması gereken’, insanların bilincinde egemen bir güç olarak yaşadığı ve onların davranışlarından algılanabilecek toplumsal bir düzen olarak karşımıza çıktığı için, yine de ‘olan’ bir şeydir; yer ve zamana bağlı, değişken bir ‘olması gereken’, pozitif bir ‘olan’dır.” (Işıktaç, 2004: 34) Bu tanımdan da anlaşıldığı üzere “örf ve âdet hukuku” ile Osmanlı hukukunun ikili yapısını oluşturan şer’i ve örfi hukukta yer alan “örfi hukuk”, farklı durumları karşılamak üzere kullanılan kavramlardır. “Örf ve âdet hukuku” terimi Türk Medeni Kanunu’nda da yer almıştır. Medeni Kanun’un birinci maddesi şöyledir: “Kanun, sözüyle ve özüyle değiştiği bütün konularda uygulanır. Kanunda uygulanabilir bir hüküm yoksa, hâkim, örf ve âdet hukukuna göre, bu da yoksa kendisi kanun koyucu olsaydı nasıl bir kural koyacak idiyse ona göre karar verir. Hâkim, karar verirken bilimsel görüşlerden ve yargı kararlarından yararlanır.” Burada da “örf ve âdet hukuku”nun yukarıdaki tanımlandığı biçimiyle kullanıldığı görülüyor.

Halk bilimi araştırmalarının konusu olarak sosyal normlar başlığı altında ilk kapsamlı tanım ve tasnif çalışması, Sedat Veyis Örnek tarafından yapılmıştır. Halk bilimi alanına yaptığı değerli katkıları minnetle andığımız Örnek, ilk baskısı 1975 yılında yayımlanan *Türk Halk Bilimi* adlı eserinde konuyla ilgili bir bölüm açarak kapsamlı bir tasnif ve tanım denemesine girişmiştir. Örnek, yazılı yasa, din ve ahlak kuralları dışında kalan ve beşerî münasebetleri düzenleyen normları karşılamak üzere kullanılan kavramları örf, anane, gelenek, görenek, âdet, teamül, töre ve moda başlıkları altında inceleyerek problemin çözümüne yönelik önemli bir adım atmıştır. Ancak gerek bu eserde gerekse başka eserlerinde Örnek’in sergilediği tavırda görülen kimi çelişkili durumlardan dolayı konu yeterince açıklık kazanmamıştır. Örneğin, adı geçen bilim insanının, sözlüklerinde ayrı maddeler halinde verdiği, *Türk Halk Bilimi* adlı eserinin ilgili bölümünde de ayrı başlıklar halinde incelediği “örf” ve “töre” kavramlarını benzer şekilde açıkladığı görülür.

Sedat Veyis Örnek, 1971 yılında yayımlanan *Etnoloji Sözlüğü* adlı eserinde örfü “Toplumuna göre, kanun ve ahlak yerine geçebilen, fakat gerçekte kanun olma-

yan davranış kalıbı.” (1971: 190) biçiminde tanımlarken 1973 yılında neşrettiği *Budunbilim Terimleri Sözlüğü*’nde töreyi “Toplumuna göre, yasa ve aktöre yerine geçebilen, ama gerçekte yasa olmayan davranış kalıbı.” (1973: 63) şeklinde tarif etmiştir. Burada açıkça görüldüğü üzere Örnek, örf ve töre kavramlarını iki yıl ara ile yayımladığı sözlüklerinde aynı tanımlarla sunmuştur. *Türk Halk Bilimi* adlı eserinde ise bu iki kavramı farklı başlıklar altında, ama benzer tanım ve açıklamalarla ele almıştır. (Örnek, 1995: 123, 127) Örnek’in açıklamakta zorlandığı bir başka kavram ise “görenek”tir. Göreneğin tanım ve açıklamalarında “âdet”e benzer yorumlar ortaya koyan yazar, verdiği örneklerde eskiden “adab-ı muaşeret” diye adlandırılan görgü kurallarını sıralar (otobüslere önden binilmesi, kuyruğa girme, bir delikanlının kız arkadaşını çağırma biçimi).

Sedat Veyis Örnek’in, bazı karışıkları içinde barındıran bu tanımları uzun bir süre halk bilimci akademisyenlerce tekrarlanmış, konuya farklı bakış açıları getiren ve yeni ufuklara zemin hazırlayabilen çalışmalar yapılmamıştır.

XX. yüzyılın sonlarına doğru töre ve örf arasındaki ayniyet derecesinde benzerlikten dolayı bu iki kavramı aynı başlık altında ele alan Nihat Nirun ve M. Cihat Özönder, daha kapsamlı bir tanım ortaya koyarlar: “Bir sosyo-kültür biriminde kanun ve ahlak kaidelerinin yerine geçebilecek kadar kuvvetli fakat kanuni yaptırımla desteklenmeyen davranış kalıbına örf-töre adı verilir. Müeyyideleri en kuvvetli olan norm çeşididir. Bir kültürün değerler sisteminin bünyesinin temelinde yer alırlar. Diğer bütün sosyal-kültürel normların üzerinde kuvvete sahiptirler. Örf-töre, birçok kültürde zamanla yazılı kanunlar haline dönüşür ve sosyo-kültürel yapının bütün fertlerini bağlayıcı, sınırlayıcı bir fonksiyon kazanır.” (Nirun- Özönder, 1990: 262) Bu tanım, örf ve töreyi birlikte düşünmesi ve bu iki kavramdan birini diğerinin müteradifi kabul etmesi bakımından da önemlidir.

İbrahim Kafi Dönmez de örflerin ülkeden ülkeye, bölgeden bölgeye farklılık gösterdiğine işaret ederek örf kurallarının uzun zamana yayılan ve ağır seyreden bir süreçte oluştuğunu, toplumun derinliklerine nüfuz etmiş ve genel kabul görmüş eğilim ve tercihleri yansıttığını vurgulayarak (Dönmez, 2007: 87) örf ile hukuk arasındaki temel farkı açıklamaya odaklanır ve Vecdi Aral’dan aktardığı şu yargıyı ortaya koyar: “Örf, kendisine tabi olanların rıza ve muvafakatine dayalı olarak yürürlük kazanabildiği halde hukukun yürürlüğü tabilerinin rıza ve muvafakatine bağlı değildir.” (Dönmez, 2007: 87) Dönmez, örf ile hukuk arasındaki diğer farkı da şöyle açıklar: “Teamüli hukuk da dahil örf normları kesin olmayan (problematik) bir ‘olması gereken’i ifade ederken hukuk normları kesin (apodiktik) bir ‘olması gereken’i gösterir.” (Dönmez, 2007: 87)

Bu tanım ve açıklamalardan anlaşıldığı gibi örfün zaman zaman hukuk yerine geçmesi ve örfün yazılı hukuka kaynaklık etmesi gibi nedenlere bağlı olarak örf ile hukuk iç içe görünse de aralarında belirgin farklar vardır.

Konuyla ilgili son araştırmalarından biri de sonra M. Öcal Oğuz'a aittir. (Oğuz, 2012: 103-113) Asıl amacı, son yıllarda ortaya çıkan "töre cinayeti" kavramının ve bu kavram etrafında oluşturulan algının yakın geçmişteki yanlış ve kimi maksatlı yaklaşımların bir ürünü olduğunu vurgulamak ve Türk entelektüelinin dikkatini çağdaş ve milli bir bakış üzerinde düşünmeye yöneltmek olan Oğuz'un makalesi "töre" ile "örf"ün, "anane" ile "gelenek" in, "âdet" ile "görenek" in, aynı içeriğe sahip kavramlar olduğunu dikkatlere sunması bakımından da ufuk açıcı bir işlev üstlenmiştir.

IV. Değerlendirme

Töre, yazılı kanunların olmadığı dönemde günlük hayattan devlet yönetimine kadar insanların davranışlarını belirleyen, yönlendiren, sınırlandıran kurallar bütünü idi. Atalardan tevarüs eden değerler sistemi olduğu için kutsallığına inanılan töre, ülkeyi yönetenlerin uymak zorunda olduğu ilkelerden oluşuyordu. Sözlüklerin çoğunun kelimeye kanun anlamını yüklemiş olması bugünün perspektifinden bakıldığında yanıltıcı olabilir. Bugünkü anlamda aydın-halk sınıflamasının olmadığı, yönetenler ve bürokratlar ile yönetilenler arasında daha sonraki dönemlerdeki gibi kesin çizgilerin oluşmadığı o dönem toplumunda törenin toplumsal normların tümünü kapsayan, âdet ve teamülü de içine alan bir niteliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yani töreyi günümüz şartlarındaki yasa veya anayasa karşılığında düşünmek yerine yasayı ve anayasayı oluştururken başvurulacak yegâne kaynak olarak kabul etmek daha doğru olacaktır. Bu kaynağa başvurmak, yasa veya anayasa yaparken uyulması tartışmasız kabul edilen bir normdur. Bir başka ifadeyle "töre, eski Türklerde devlet adamlarının ve halkın günlük yaşamda uymaları gereken sosyal ve siyasal kurallar bütünüdür." (Uğurlu- Yılmaz, 2011: 954)

İbrahim Kafesoğlu'nun ifadesiyle "Aslında bozkırlarda fiilen yaşanan hayatın zamanla hukûkî-sosyal değer kazanmış davranışlarını ihtiva eden ve umumiyetle 'kanun' mânasına alınan *töre* (aslı, törü) *eski Türk sosyal hayatını düzenleyen 'mecburi' kaideler (normlar) bütünü idi.*" (Kafesoğlu, 1998: 246)

En eski yazılı kaynaklardan Orhun Abidelerinde yer alan "kağanın Tanrı tarafından görevlendirildiği inancı" ve kağanın öncelikli işinin "ili, töreyi düzenlemek" (Ergin, 1980: 19-20) olduğunun vurgulanması, töreye manevi bir nitelik atfedildiğini göstermektedir. Yani töre, sadece insanların aralarındaki ilişkileri düzenlemek için Yaratıcı'dan bağımsız olarak kendilerince ortaya koydukları kuralları değildir. Bünyesinde Yaratıcı'nın emrine uygun olmak gibi bir ön koşulu barındırmaktadır. Töreyi eserinin öncelikli unsurları arasına alan ve bu kavramı sıkça kullanan Kutadgu Bilig'de de böyle bir anlam yüklediğini söylemek mümkündür.

İlk yazılı kanunların, töre kurallarının yazıya aktarılması biçiminde oluşturulduğu iddia edilse de burada bir ayrıntı önem arz etmektedir. Burada yapılan iş, töre kurallarının olduğu gibi yazıya aktarılmasından ziyade "kanunların töreye uygun bir biçimde düzenlenmesi" şeklinde anlaşılmalıdır.

İslami ilimlerin gelişmesi ve özellikle fıkıh alanında usul çalışmalarının hızlanmasına bağlı olarak “örf”ün dini nas olarak değerlendirilmesi, bu kavramın İslami istilahlar arasına girmesini sağlamıştı. Türklerin İslamiyet’i kabul etmesi ve devlet yönetiminde dini kuralları uygulamaya başlamasıyla birlikte Türk alimleri, hukukçuları ve yöneticilerinin de gündemini işgal etmeye başlayan örf ile o güne kadar varlığını sürdüren töre kastedilir olmuştur. Bu örf kurallarının devlet yönetiminde “örfi hukuk” adıyla yaygınlaşması sonucunda devlet başkanının uyguladığı örf ile sözlü kültür yoluyla sonraki kuşaklara aktarılıp yaşatılan örfü birbirinden ayırmak için ikinciler “örf ü adet” olarak adlandırılmıştır. Bu kullanım zamanla yaygınlaşarak töre ve örf kavramlarını karşılamak üzere “örf ve âdet” kavramları yerleşmiştir. Bu kullanımda sözlü kültür ürünü olarak yaşatılan ve insanların uymak zorunda hissettikleri kurallardan hangisinin örf, hangisinin âdet olduğunu belirlemekteki güçlük de etkili olmuştur. Mecelle’de yer alan “Âdet muhakkemdir. Yani hüküm-i şeriyi isbat için örf ve âdet hakem kılınır. Gerek âmm ve gerek hâs olsun.” biçimindeki 36. maddenin ifade ediliş tarzı bu bakımdan manidardır. Örf ve âdetin birlikte kullanılmasının bir başka sebebi de örfün doğrudan tanımı ile ilgilidir. “Lafzî örf-amelî örf” şeklindeki gruplandırmada yer alan “Amelî örf, insanların muayyen muameleleri yapagelmeleri neticesi teşekkül eder ki âdet (teâmül) ma’nâsındadır.” (Şimşirgil- Ekinci, 2007: 69)

Fıkhi içtihatlarda edille-i şer’iye olarak kabul edilen kitap, sünnet, icma ve kıyas kaynaklarında bir konuda hüküm çıkarmak için yeterli açıklığın bulunmadığı durumlarda başvuru olan örf kaynağı, şeriat yasalarını uygulayan devlet yönetimlerinde anlam genişlemesine uğramış ve İslam hukukunda açık hüküm bulunmayan hususlarda devlet başkanının oluşturduğu kurallar “örfi hukuk” olarak adlandırılmıştır. Böylece töre adı altında öteden beri gelen kurallar devlet yönetiminde yer almaya başlamıştır. Ancak, bu dönemde yöneticiler ve hukukçular, Türkçede kullanılan töre kavramı yerine fıkıh araştırmalarında yerleşmiş bir terim haline gelen “örf”ü tercih etmişlerdir.

Aydınlar, bilginler, hukukçular ve yöneticilerin örf olarak adlandırdıkları değerler bütünü, halk arasında yine töre kelimesiyle karşılanmaya devam etmiştir. Ayrıca yazılı yasaların gelişmesine bağlı olarak gerek töre gerekse örf olarak adlandırılan değerler örfi hukuk adı altında “kanun” olarak uygulanmaya başlayınca töre/örf, yönetme işlevini yazılı yasalara bırakarak geniş toplum kesimlerinin uymak zorunda oldukları değerler halinde yaşamaya devam etmiştir. Mahkemelerin gelişmesi ve kodifikasyon hareketleriyle birlikte örf ve âdetin hukuktaki yerinin zayıflamasına bağlı olarak yazılı hukuk sistemlerinde örf ve âdetin rolü daha az olmakla birlikte bunlarda da kanun boşluklarının doldurulması başta olmak üzere yazılı hukukun teyidi ve irade beyanlarının yorumu gibi rolleri daima varlığını korumaktadır. (Dönmez, 2007: 87)

Batılılaşma cereyanı ile birlikte batılı devlet teşkilatı modelleri ve yasalar örnek alınmaya başlamıştır. Tanzimat’la birlikte belirginlik kazanan, Cumhuriyet’ten sonra kesin olarak benimsenen “batılılaşma” ve zamanla “baticılaşma”ya dönüşen tavrına bağlı olarak ortaya konulan uygulamalarda gerek örf gerek töre olarak adlandırılan değerlerin etkisinin giderek azaldığı görülür. Cumhuriyetin ilk yıllarında ulus-devletin resmî ideolojisi doğrultusunda İslamiyet öncesi Türk diline, inanç ve devlet anlayışına ilgi duyan bazı aydınların Türk töresini de öne çıkaran, hatta kutsayan yaklaşımlarına rağmen bu, batılılaşma rüzgârı karşısında tutunamamış ve töre, geniş bir aydın kesimi ve yöneticiler nezdinde “önceki dönemlere ait olup bugün terk edilmesi gereken inanma ve yaşama kuralları” olarak görülmeğe öteye gidememiştir.

1960’lardan sonra çağdaşlaşma ve modernleşme sloganlarının etkisiyle biçimlenen bakış ise yansımaları daha çok sinema, tiyatro, müzik, edebiyat gibi güzel sanatlar alanlarında göstermiştir. O dönemde özellikle çok sayıda sinema filminde “batsın bu töre” sloganı etkili olmuş (Oğuz, 2012: 105), özellikle Güney Doğu Anadolu Bölgesinde varlığını sürdüren feodalite ve ağalık sisteminin ortaya çıkardığı baskı düzeni “töre” ile açıklanmıştır. Burada hedef seçilen sosyal normu karşılamak üzere “örf”ün değil, “töre”nin tercih nedeni üzerinde durmak gerekir. Aslında hedef seçilirken kastedilen şey aynıdır. Ancak örfi hukuk ve benzeri kullanımlardan dolayı hukuk sisteminin bir parçası gibi algılanan örf yerine kullanım alanı daralmış olan töre kavramı daha dirençsiz görülmüştür.

1990’lı yıllara gelindiğinde çoğu kez Güney Doğu Anadolu, bazen Doğu Anadolu Bölgesinde ortaya çıkan, genellikle “evlilik dışı ilişkisi belirlenen genç kızların ve kadınların aile bireyleri tarafından öldürülmesi” biçiminde özetlenebilecek durumlar “töre cinayeti” olarak adlandırılmış, böylece “töre”, çağdışı uygulamaların kaynağı olarak gösterilmiştir. Medyanın öncülüğünü yürüttüğü bu kampanyaya bazı akademisyenler de katılmış, töre kaynaklı olduğu iddia edilen bu cinayetlerle ilgili çok sayıda makale, bildiri, kitap yayımlanmıştır. Bu yayınlarda hiç düşünülmeden suçun odağına töre konulmuştur. Oysa aynı medya o dönemde Karadeniz Bölgesinde ortaya çıkan benzer cinayetleri “namus cinayeti”, İstanbul’dakileri ise “aşk cinayeti” veya “kıskançlık cinayeti” olarak adlandırma yoluna gitmiştir.

Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgesindeki bu tür cinayetleri töre cinayeti olarak adlandırmanın yanlışlığı yaklaşık olarak 2010 yılından sonra anlaşılmaya başlamış, bu kez aynı olaylar tüm Türkiye’yi kapsayacak şekilde “kadın cinayeti” olarak adlandırılmaya başlamıştır.

Töre ile ilgili bu süreçler yaşanırken örf kavramı daha masum kalmış, töre ile aynı anlama gelen olaylar ve durumların olumlu kabul edilenleri “örf” terimiyle ifade edilmiştir. Bu masumiyetin ortaya çıkışında “örf”ün yanına “âdet”in eklenmesi etkili olmuştur. Böylece “örf ve âdet” kalıbıyla sunulan durumlardan hangisinin örf, hangisinin âdet olduğu çoğu kez birbirine karışmıştır.

Töre/örf'ü devlet erkinin, bilim ve teknolojinin ulaşamadığı, eğitim imkânlarının sınırlı olduğu ücra yerlerde uygulanan ilkel kurallar olarak kabul etme anlayışı terk edilmiştir. Aynı şekilde töre/örfü köye, kırsal alana, geri kalmış bölgelere münhasır görmenin tutarsızlığı da anlaşılmıştır. Çünkü töre/örf, köyde, kasabada, şehirde, insanların birlikte yaşadığı her yerleşim alanında varlığını korur. Yazılı kanunların varlığı ve etkinliği, sözlü gelenek yoluyla kuşaktan kuşağa aktarılarak toplumsal norm niteliği kazanan kuralların anlamını ve değerini ortadan kaldırmaz.

Sonuç

İslamiyet'ten önceki Türk devletlerinde yönetme erkini kullanırken yöneticileri bağlayan tek şey töre idi. Kanunların töreye uygun bir biçimde düzenlenmesi ve uygulanması gerekiyordu. Yani İslamiyet'ten önceki Türk devletlerinde yöneticilerin töreyi referans alarak kanun yapmaları ve uygulamaları onların asli görevleri olarak görülüyordu. Ancak İslamiyet'in kabulünden sonra devlet yönetiminde ana referans kaynağı İslamiyet olduğu için töre, yine İslami bir kavram olan örf ile özdeşleştirilerek dinde açıklık bulunmayan hususlarda düzenlemeler yapmak için gerekli kaynaklardan biri haline gelmiş, böylece "örfî hukuk" adıyla bir alan açılmıştır.

Yazılı kaynaklar ışığında töre ve örf kavramları değerlendirildiğinde ilkinin İslamiyet'ten önceki, diğerinin ise İslamiyet'ten sonraki dönemde insanları barış, huzur ve adalet içinde yaşatmayı hedefleyen kurallar, ölçütler, normlar anlamında kullanıldığı görülmektedir.

Bütün bu yaşanan süreçler, yazılı yasaların olmadığı dönemlerde yönetim kuralları işleviyle öne çıkan "töre"nin yazılı yasaların gelişmesiyle birlikte geniş toplum kesimleri arasında sözlü kültür unsuru olarak varlığını sürdürdüğü, İslamiyet'in kabulünden sonra yer yer örf olarak adlandırıldığı, sanayileşme ve hızlı kentleşme olgusuna bağlı olarak ortaya çıkan batılılaşma ve çağdaşlaşma çabalarının olumsuz etkilerine rağmen günümüzde de bir sosyal norm olarak toplum hayatına yön vermeye devam ettiği görülmektedir.

Sözlüklerde töre, âdet ve örf kavramları öteden beri genellikle birbirini açıklamak için kullanılmakla birlikte günümüzde "örf" ve "âdet" in farklı durumları karıştığı açıklık kazanmıştır.

1960'lı yıllardan sonra Türkiye'de bazı aydınların ve sanatçıların "batsın bu töre" ekseninde yürüttükleri propagandalar geniş kesimler üzerinde etkili olmuş, çağdaş ve modern insanın töreden uzak durması gerektiği anlayışının yayılmasını sağlamıştır.

Bütün bu izah, yaklaşım ve kullanımlardan hareketle toplumsal norm olarak insanların davranışlarına yön veren töre/örfün şu özellikleriyle öne çıktığı görülmektedir:

1. Sözlü gelenekte kuşaktan kuşağa aktarılır. Bu aktarım süreklilik göstermekle birlikte içerdiği kurallar bakımından zaman zaman zaman değişikliklere uğrayarak günün şartlarına göre bazı ekleme ve çıkarmalarla birlikte varlığını korur.

2. İnanç ve coğrafya faktörlerinin etkisiyle şekillendiği için bölgelere ve toplumlara göre farklılık gösterir.

3. Geçerli ve etkili olduğu sosyal alanda kanun ve ahlak kaidelerinin yerine geçebilecek kadar kuvvetli fakat kanuni yaptırımla desteklenmeyen davranış kalıplarından oluşur.

4. Bir kültürün değerler sisteminin temelinde yer alır. Diğer bütün sosyal ve kültürel normların üzerinde kuvvete sahiptir. Bu nedenle müeyyideleri en kuvvetli olan norm çeşididir.

5. Toplumun bütün üyelerinin uymak zorunluluğunu hissettiği kuralları içeren töre/örf, birçok kültürde zamanla yazılı kanunlar haline dönüşür ve sosyal yapının bütün fertlerini bağlayıcı, sınırlayıcı bir fonksiyon kazanır.

6. Töre/örf tarihî seyir içinde hukuk sisteminin ve İslam fihhının kaynakları arasında yer almıştır.

Kaynakça

- Arat, Reşit Rahmeti. (1999). *Kutadgu Bilig-I-Metin*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aşık Paşazade. (2003). *Osmanoğulları'nın Tarihi*. Kemal Yavuz – M. A. Yekta Saraç (Çev). İstanbul: K Kitaplığı.
- Atalay, Besim (Çev.) (1985-1986). *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, 4 cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Aydın, M. Akif. (2003). "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 28. s. 231-235. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Aydın, M. Âkif. (2020). *Osmanlı Hukuku-Devlet-i Aliyye'nin Temeli*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Baktır, Mustafa. (2001). "Kaide", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 24. s.205-210. İstanbul.
- Bardakoğlu, Ali. (2001). "İstihsan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 23. S.339-347. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Başer, Sait. (2011). *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*. İstanbul: İrfan Yayınevi.
- Caferoğlu Ahmet. (1934). *Uygur Sözlüğü*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü.
- Caferoğlu, Ahmet. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- Dumlu, Emrullah. (2016). "Ebu Yusuf'un 'Örfe Dayalı Nassın Örf Değiştiğinde Değişebilirliğine' İlişkin Görüşünün Tespit ve Tetkiki". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 28, s. 81-116.
- Düzgün, Dilaver. (2007). "Divanü Lügati't-Türk'te Sosyal Normları Karşılamanın Kavramları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. Sayı: 35, s. 201-215.

- Ergin, Muharrem. (1980). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. (2007). “Örf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 34. s.93-94. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. (2002). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, VI. Kitap*. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı (Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. (2005). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, IX. Kitap*. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff (Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İşıқтаç, Yasemin. (2004). *Hukukun Kaynağı Olarak Örf ve Âdet Hukuku*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- İnalçık, Halil. (1958). Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: XIII, Sayı: 2, s. 102-126.
- Kafesoğlu, İbrahim. (1998). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Yay.
- Karaman, Hayreddin. (1988). “Âdet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 1. s.369-373. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karaman, Hayreddin. (1996). “Fıkıh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 13. s.22-27. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kâşgarlı Mahmûd. (2005). *DivanüLügati't-Türk*, Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurtsever (Çev.). İstanbul: Kabalcı Yay.
- Kâşgarlı Mahmud. (1990). *DivanüLügati't-Türk*, Tıpkıbasım, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Mahmûd al-Kâşgarî, Compendium of the Turkic Dialect (Diwan Luyât at Turk)*, (Edited by Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, Edited and Traslated with Introduction and Indices by Robert Dankoff in collaboration James Kelly, Harvard 1982 (Part I), 1984 (Part II), 1985 (Part III).
- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*. (1305). Ahmed Cevdet Paşa. (Çev.) Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası.
- Mütercim Asım Efendi (2000). *Burhan-ı Katı*. Mürsel Öztürk, Derya Örs (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Nirun, Nihat; M. Cihat Özönder. (1990). Türk Sosyo-Kültürel Yapısı İçinde Âdetler, Örfler, Görenekler, Gelenekler. *Millî Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler*, TTK Yayınları, s. 251-264.
- Oğuz, M. Öcal. (2012). “Yazılı Hukuk ve Sözlü Hukuk Açısından Evlenme Pratikleri ve Töre Cinayetleri”, *Milli Folklor*, Sayı: 95, s.103-113.
- Örnek, Sedat Veyis. (1973). *Budunbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Örnek, Sedat Veyis. (1971). *Etnoloji Sözlüğü*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Örnek, Sedat Veyis. (1995). *Türk Halk Bilimi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ş. Sami (1317). *Kamus-ı Türki*, Dersaadet: İkdam Matbaası.

- Şimşirgil, Ahmed; Ekrem Buğra Ekinci. (2007). *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*. İstanbul: KTB Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2009). *Tarama Sözlüğü*. C. 5, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Talat. (1986). “Karahanlı Dönemi Türk Şiiri, *Türk Dili*, cilt: LI, Sayı: 409, s. 81-157.
- Türk Hukuk Kurumu. (1991). *Türk Hukuk Lûgatı*, Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uğurlu, Serdar; Kaan Yılmaz. (2011). Türk Devlet Yönetme Geleneğinde Töre’den Örf’e Değişim, *Turkish Studies*, Volume 6/2, s. 954.
- Yusuf Has Hâcib. (1959). *Kutadgu Bilig-II-Tercüme*. Reşid Rahmeti Arat (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ziya Gökalp. (1339). *Türk Töresi*, İstanbul: Matbaa-i Amire.
- [Ziya] Gökalp. (1330). “Örf Nedir?”, *İslam Mecmuası*, Sayı: 10, s. 290.